

Földes Györgyi: *Nőtörténeti forrásanyag: Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni Naplója*

Borgos Anna a nyugatos írófeleségekről – bár igaz, egy szűk nemzedékkel idősebb „sorstársakról” - szólva leszögezi, „írófeleségnek lenni a múlt századelőn egyfelől lehetőséget nyújt a hagyományos nemi és kulturális szerepek meghaladására, másfelől olyan kényszerpályát is, amely végső soron e szerepek konzerválását is eredményezte”. Írófeleségnek lenni nem más, mint köztes mezsgyén tartózkodni, közvetítőnek lenni, mint ahogy a korban az értelmiségi nők általában ebbe a szerepbe kényszerültek.¹

A napló

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 1935-től 1946-ig vetette gyorsírással papírra Radnóti Miklós és saját életének legapróbb mozzanatait: szerelmüket, házasságukat, munkájukat, nagyon intenzív társasági jelenlétüket, franciaországi utazásaikat, gondjaikat, s természetesen arról is beszámol, ahogy megélte a második világháborús éveket, férje munkaszolgálatait, majd halálát. A naplót azonban önálló szöveggként is vizsgálhatjuk, hiszen fontos adalékokat nyújt a korabeli szellemi, kulturális, művészeti életről, s nem kevésbé érdekesnek tűnik fel mint nő történeti forrásanyag. Jelen írás ez utóbbi, azaz gender szempontból tekinti át a két nagy kötetet: egy baloldali értelmiségi nő, írófeleség és alkotótárs történeteként olvasva.

Fanni főként időskori önmaguknak írt, belső használatra, azért, hogy később is lássák, mi történt velük fiatalon - de az idők során felismerte, szövege kordokumentummá vált. Eleinte fegyelmezetten, napi rendszerességgel vetette papírra a történéseket, később, a körülmények megváltozásával, a háború előrehaladtával már ritkábban, – ettől viszont a napló mint elbeszélés feszesebbé, koncentráltabbá vált.²

Nőiség és aktivitás (illetve az aktivitáshoz járó nyilvánosság) egymást kizáró fogalmak, ha a két nemhez hagyományosan társított, bináris oppozícióban álló tulajdonságokra gondolunk: aktivitás, fantázia, produkció a férfiaknál, passzivitás, imitáció, reprodukció a nőknél. A saját magára kiszabott feladat, naplót vezetni a mindennapokról is jól illeszkedik a konvencionális női-férfi szerepek és az ehhez rendelt színterek keretébe,

¹ Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Bp., Noran, 2007, 9.

² *El kellett viselnie* – Ferencz Győző irodalomtörténész Gyarmati Fanni naplójáról, beszélgetőtárs: Urfi Péter, Magyar Narancs, 2014. 12. 04.

<http://magyarnarancs.hu/konyv/ferencz-gyozo-radnoti-naplo-gyarmati-fanni-92827>

hiszen bár a költő is vezetett naplót, az inkább alkotói naplónak számított, s benne Miklós olyan tevékenységeket és gondolatokat vetett papírra, melyek így vagy úgy megjelennek a nyilvánosság terében is – szemben az otthon szférájával, a hétköznapokkal, melyekről beszámolni így tehát a feleség feladata lett.

Persze ez nem ilyen egyszerű, csak a naplóírásra vonatkozik, s nem is a férj határozott óhaja. A költő maga meglehetősen nyitottnak tűnt a feminizmus iránt, s voltaképpen már magyar szakdolgozatában is feminista irodalomkritikát művelt. Ebben az újszerű bölcsészdoktori értekezésben (Kaffka Margit munkássága a korban feldolgozatlanak számított), Radnóti a következőket fejtette ki: „Az asszonyiség nála mint az emberi elnyomatás félelmetes szimbóluma jelenik meg (...) Addig nem lehet emberiségről beszélni, míg egyik fele nem él emberi fokon s az emberiség rablógazdálkodást üz, míg a nők a kiskorúságban lekötött erőket az élet számára nem hasznosítja”.

Tanulás, képzettség, munka

Fanni édesapja, Gyarmati Dezső a Parlament gyorsíróiskoláját vezeti, és saját szakiskolát is nyit, ahol Fanni gyorsírást tanít. A Mária Terézia Gimnázium elvégzése után talán azért nem megy a bölcsészkarra, csak Tanítóképző Főiskolára, mert előre tudja, hogy apjánál fog elhelyezkedni, s döntésének oka lehet az is, hogy Radnótit szeretné segíteni az alkotásban. Fanni, akit az irodalom mellett főként a nyelvek – francia, angol, orosz - érdekelnek, később, a háború után el is végzi a francia szakot, ez a diploma szükségeltetik később ahhoz is, hogy a Színház- és Filmművészeti Főiskolán taníthasson. Ekkor azonban még leginkább hobbiként űzi a nyelvtanulást, amely „nem a napi robot, és nem szenvedő energia-elhasználódás”.

De azért volt ebben egyfajta történelmi determináció is. Ennek megértéséhez egy rövidke kitérő: Gyáni Gábor tanulmányában³ utal arra, hogy a századfordulón az „úri” családokban még szinte tiltott volt a nők munkába állása, jelentős presztízsveszteséggel járt, bár a polgári középosztály köreiből már létezik az emancipált nő társadalmi típusa is. Az értelmiségi lét csak a tanítónői pályán elérhető a nők számára, amely ekképpen fontos női emancipációs lehetőséggé válik, 1896-tól viszont az egyetemek – legalábbis az

3 Gyáni Gábor: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon, Onlineplusz, 2009/04.
http://preview.mediacenter8.hu/www/index.php?page=online_plusz&id=51
Feltöltve: 2009.05.14.

orvosi és a bölcsészkar - kapui is megnyílnak előttük. Szintén fontos, hogy a modernizációval a zsidó női szerepek is változásnak indulnak. Bár a háziasszonyi szerepkörből való kilépés első jele a karitatív tevékenységek és a jótékonykodás megélénkülése, a századforduló tájékára ezek a lehetőségek is szűkösnek bizonyulnak, a nagyvárosi, polgári származású nők tömegesen a felsőoktatás felé veszik az irányt: Az 1896-ot követő évtizedben a budapesti női egyetemi hallgatók 48,6 százaléka zsidó, a zsidó férfiak aránya pedig „csupán” 29,5 százalék.⁴ Ámde az első világháborút követő konzervatív visszarendeződés (és radikalizálódás) visszaveti ezt a folyamatot, tehát - személyes választásain túl - Fanni már mint nő és mint zsidó is akadályokba ütközhetett. Mint tudjuk, már Miklósnak is a *numerus clausus* miatt kell Szegedre, s nem a pesti egyetemre járnia, ám nőként még nehezebb volt a bejutás: ezen 1920-as rendelkezés is egy olyan beadványra válaszként született, amely eredetileg a női egyetemisták számának jelentős csökkentését célozta – aztán ezt a „problémát” egy 1918-as rendelet visszavonásával megoldották, a *numerus clausus* pedig inkább faji, vallási, etnikai síkra helyezték át.⁵

Mindennapi élet,, nemi szerepek

Fanni sajátosan pozicionálja magát a kapcsolatban, mintha egyszerre rendelődne alá férjének, akarná magának a múzsalét köztes státuszát, és szeretne alkotótárssá is válni.

Vagyis egyfelől mindent annak rendel alá, hogy férje költői pályáját segítse: az anyagi kereteket megteremtendő rengeteget dolgozik (ami nem azt jelenti, hogy Radnóti eleve elutasítja a közvetlen pénzkeresésre irányuló feladatokat, csak Fanninál sokkal szórványosabb jelleggel végzi ezeket: helyesírásozókat tart, úgynevezett diákfélórában beszél irodalomról a Rádióban, óradíjas bér munkát végez ismerősöknél.) Fanni estéje is fárasztó, hiszen munka után hol előadóestre, hol vendégségbe kíséri férjét, vagy éppen barátokat fogad egészen az éjszakába nyúlóan. Az intenzív társasági aktivitás persze közös életüknek része, s szórakozás a számára is, csak elképzelhető, hogy az ő polgárabb életvitele mellett nem minden napra szervezne programokat; ám ezek a kimozdulások fontosak, a költői marketing részét képezik. Érezhető a naplóból, hogy Fanninak

⁴ A zsidó nő

http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=14:a-zsido-n&catid=3&Itemid=3

⁵ Uo.

ellentmondásosak az érzelmei e szereppel kapcsolatban. Egyfelől veszekszik Miklóssal, mert hagyja magát kiszolgáltatni,⁶ ám megvédi a szüleivel való vitában. Vagy ezt írja pár nappal előbb, amikor négy órát tanít délelőtt, négy órát délután, s a kettő között Hevesi András diktál neki: „Iszonyú rablógazdálkodás ez magammal. Ezért öregszem ilyen rohamosan és korán, és amellet teljesen hiábavaló ez, mert ki tudja, megtarthatom-e az iskolát, és mihez fogok akkor. Tanulni mást ezek alatt az évek alatt nem volt időm. Öreg leszek már ahhoz, hogy munkához fogjak később, esetleg évek múlva, irodában. Rémes ez a bizonytalanság, rémes.” (1938. január 13.) Tudatosan reflektál saját „kiszolgálói” szerepére is: „Milyen szerencsétlen természetem is van, hogy öröklődött ez rám anyai ágon, már a nagymamám is ilyen volt. Ilyen segítő, tevékeny kiszolgálója a férjének, és ugyanakkor elégedetlen emiatt. Elégedetlen az életformájával, és elégedetlen volnék, ha úgynevezett gondtalan polgári életformába lennék belekényszerítve. Sehogy sem bírom maradéktalanul élvezni a meglévő jókat, folyton rág és rág az aggodalom, mi lesz ezután.” (1938. jan. 23.)

Radnótit mindentől megóvni akarja, ennek egyik jellemző, szinte parodisztikus jelene, amikor egy téli, viharos éjszakán kezét alvás közben is Miklós fölé tartja, ha esetleg a széltől lezuhanna az ágy fölé függesztett könyvespolc – ugyanakkor annak a legkisebb náthájakor is érezhető minden betegséghez való sajátos viszonya, a leküzdhetetlen undor és az ápolói szerep elutasítása.

Saját oktatói munkája mellett a férje és más írók számára is folyamatosan gépel, s nyersfordításokat is készít, sőt, Majakovszkij *Forma és világnézet* című munkáját magától fordítja le, hátha lesz Radnóti számára felhasználható rész benne. Amikor 1938-ban a Cserépfalvi *Meredek út* kiadására készül, az üzleti tárgyalásokba Fanni is beszáll. Legkomolyabb feladata az előolvasás, Miklós ugyanis Fanni véleményére, esztétikai értékítéletére, kritikájára, akár javításaira feltétlenül számít, ebben az értelemben a feleség már-már alkotótársként jön szóba. Ehhez képest meglepőnek tűnhetnek önkínzásai is, saját passzivitásának elismerése, például amikor furcsa módon az igazi értelmiségi attitűdöt, a művészetek iránti érzékenységet rója fel magának, amit a tudományos és művészi rendszeresség, elhivatottság és tehetség ellentétének lát: „Ezek a nők hogy csinálták? Keményen, összeszorított szájjal gürcölték végig az egyetemi éveket,

⁶ 1938. jan. 23.

és elzárkóztak minden külső világbeli kísértés elől, ami érdekességben kísértette meg őket, és amire én nem vagyok képes. Ha jönnek az új folyóiratok, én bizony elolvasom őket, és mindenből egy csipetet felveszek, ami érdekel és verseket olvasok, és képeket nézek, és mindenfelé szippantgatók, és végül semmiből semmi hasznom nincs. Szerencsétlen természet. Felületes, lusta...”⁷

De ennek az áldozatnak bizonyos értelemben megvan az ára is: nagyon határozottan megköveteli, hogy a másik oldalon, a férfi részéről mennyiségét és minőségét tekintve meglegyen a teljesítmény, megszülessen a líra.

S vannak nagyon különös elvárásai is: Miklóst szinte naponta szemrehányásokkal illeti. Állandóan szidja férjét, hogy kopaszodik, hogy sovány, hogy nem sportos, hogy görbe, hogy „nyomott kis zsidó”, s hogy nem jó a hangja – s saját külsejét tekintve is állandóan elégedetlen, már huszonnégy éves korában is kínozzák az öregedés vélhetőleg csak saját maga által érzékelt jelei: „Egész napi fekvés után a jobb szemem alatt mélyebbek és sűrűbbek a ráncok, mint eddig. Rettenetes csapás ez, 25 éves koromra kell ilyen arcot viselnem, ami másnál legfeljebb 30 éves korban jelentkezik csak.”⁸Ez a keménység okoz is problémát is bőven: a napló első felében az olvasónak az az érzése, megrepedt az iskolából hozott idilli kép a költő és szerelmének kapcsolatát illetően, ez bizony egy nagyon sok veszekedéssel, sértődéssel, elégedetlenséggel terhelt viszony volt.

Szexualitás, gyermekvállalás

Fanni szexuális értelemben megfelelni kíván a kor konvencióinak: úrilány, tehát szűzen megy férjhez. A hosszú önmegtartóztatás mérhetetlen szenvedéseket ró ki rájuk, s minden bizonnyal az első hűtlenség is részben ezért következik be, ezért lép be a képbe Klementine Tschiedel. Miklós később Fanninak így indokolja ezt a kapcsolatot: „talán ő tette azt, hogy ma az enyém vagy. Hogyha akkor ő nem imád és nem csókolja meg hajnalokon a kezem sírva, akkor sohasem lett volna kitartásom, bátorságom elviselni azt a sok szenvedést, aki szép színes leveleket várt tőlem, és a legtöbb, amit ígért, hogy testvérül fogad, akkor, amikor én szerelmesen és bolondul szerettem.”⁹

Viszont a pár kétségkívül őszinte egymáshoz ekkor is, s később is, amikor Radnóti beleszeret Beck Juditba. A festőnő férjével együtt közös baráti körükhöz tartozik, és

⁷ 1937. jan. 23.

⁸ 1938. febr. 6.

⁹ Radnóti élete, és költészete, i. m., 119.

nyíltan folytatják viszonyukat – ezt Fanni olykor fájdalommal, de nagy türelemmel viseli, szinte biztosan abban, hogy hosszú távon ez a kapcsolat nem teheti tönkre kettőjük szövetségét (többek között a versek, a szövegeket gondolja a legfontosabb kapocsnak köztük, s csak akkor inog meg kicsit az önbizalma, amikor rájön, Miklós Juditnak is ír levelet, költeményt). Már csak azért is hajlandó engedményt tenni, mert addigra már érzi, látja a halálos fenyegetettséget, s akkor már tombolja ki magát a férje. (Ez az őszinteség amúgy kölcsönös, Fifi ugyanis szintén sokáig szerelmes egy közös barátjukba, Schöpflin Gyulába - bár ez esetben csak érzelmi kötődésről beszélhetünk, nem fizikairól.)

Az időleges eltávolásnak, a Judit-szerelemnek az is oka lehet, hogy a pár kínlódik a fogamzásgátlás akkoriban igencsak megoldatlan volta miatt: Fanni számos abortuszon, illetve abortatív célú injekción esik túl, s az abortuszok sorozata nem csak fizikailag borzasztóan megterhelő, erősen traumatizálja is a fiatalasszonyt, aki számára a szex rövid időre félelmetes, elutasítandó teherre is válik. A terhességmegszakításoknak vannak anyagi okai is (nehezen tartják fenn magukat, ráadásul alapvetően ő a családfenntartó), életviteli okai (akkor kevésbé szabadon élhetnék értelmiségi-művész-társasági mindennapjaikat), vallási okai (zsidó gyereket a zsidó vallást elutasítóként, katolicizálni szándékozóként eleve nem akar a világra hozni, később már a fenyegetettség is fontos szerepet játszik ebben a döntésben).

E szenvedés tükrében képest meglepőnek tűnhet, de kísérleti szinten már a fogamzásgátló eszközök és szerek elég nagy skálája létezett, s bár rendelet tiltotta a női termékenység gátlására szolgáló vegyi szerek forgalomba hozatalát, a gumióvszerek és a pesszárriumok kereskedelmi forgalma szabad volt. Érdekes azonban, hogy ez a Radnóti házaspárnál mint megoldás fel sem merült, nehéz eldönteni, hogy a tájékozatlanság miatt nem fordultak ezekhez, vagy hogy egyszerűen ez így volt megszokott, a megszakított közöselésen kívül más védekezési forma elő sem fordulhatott polgári/értelmiségi családoknál. Így viszont maradt az abortusz – az viszont szintén tiltva volt. Az akkor hatályos ún. Csemegi-kódex abortuszrendelkezése szerint a magzatát szándékosan elhajtó nőt, ha házasságon kívül esett teherbe, két év, ha férjzettként, akkor három év börtönbüntetéssel sújthatták.¹⁰ Mindamelllett többnyire nem nyomozták ki az elkövetőket,

10 Tóth Eszter Zsófia: Abortusz a szocializmusban - Hírek - Múlt-kor történelmi .

s teljesen általános gyakorlat volt a titkos abortusz, melyet orvosok és bábák végeztek intézményen kívül – így került Fanni is ismerős orvoshoz.

Fanni minderről kertelés nélkül ír a naplóban, mint ahogy az orosz tiszt szinte udvarias erőszakátételéről is (és a másik, verekedéssel zárt erőszakkísérletről). Viszont érdekes, hogy látszólag csak időlegesen, nem hosszú időre traumatizálják az abúzusok, vagy legalábbis nem specifikusan: nyomai nem érzékelhetők a szövegfolym későbbi menetében, s mintha valahogy belerendezte volna a szexuális erőszakot a gyötrelmek, nélkülözések, veszélyhelyzetek sorába.

Egyedül

Házastársi viták, hűtlenség: innen már csak kis időnek kell eltelnie a munkaszolgálatos behívóig: amikortól pedig a túlélésért folytatott harc a napi feladat. Radnóti bekerül a napi megaláztatások egyre súlyosabb bugyraiba: vannak időszakok, amikor ezekre Fanninak teljes rálátása sincs, csak aggódni tud; más időszakokban, amikor Miklós Pesten tartózkodik, személyesen is szembesül velük: mocskok, munkahelyi balesetek, szóbeli atrocitások, verések és kínzások. S aztán a második munkaszolgálatos behívó után már csak a tehetetlen, de mégis bízó várakozás teljes tudatlanságban. Férje halálát még a tömegsír kihantolása után is nehezen tudja elfogadni, ám válasza akkor is az önvád (ami persze bizonyos értelemben a gyász munka része is): „Most egy éve szaladgáltam, mint egy ámokfutó, végig az egész őszön, télen át, egész karácsonyig, idegen emberek közt bujdokolva, és mégis nekifeszülve a veszedelmeknek, amik az utcákon, éttermekben, villamoson fenyegettek, és a közelállók, a család aggodalmaitól, gondjaitól főtt a fejem. Csak a háttérben volt bennem rettegés Miklós felé, valahogy mindig inkább biztonságban éreztem őt, mint bennünket, akiket a nagy, ismeretlen szörnyűségek szorongattak állandóan. Nem koncentráltam arra, hogy elsősorban rajta kell segíteni, hogy ki kellene kutatni, merre mehettek (...) nem voltam tudatában annak, hogy ő az egyetlen, egyedüli fontos valaki az életemben (...) De lehet, hogy egyszerűen nem is gondoltam végig, nem volt fantáziám elképzelni, ami vele történhetett. Ez a fantáziátlanság volt mindennek az oka. Annak, hogy elengedtem őt menni. Drága kis

vékonyka alakját az óriási hátizsák, pokróc, csajka alatt görnyedve, amikor kiment az ajtón...”

Gyarmati Fanni Radnóti Miklós halála után közel hetven éven keresztül maradt özvegy, ám miközben lelkiismeretesen őrizte ezt a státuszt és a hagyatékot, nem szerette a szereplést, turnézást, nyilatkozatokat, s a Napló kiadását is csak halála után engedélyezte. Vagyis miközben őrizte a Radnótihoz tartozó státuszát, többnyire csak szimbolikus formájában tette ezt, közös életüket nem nagyon tárta nyilvánosság elé (bár ő szerkesztette Radnóti naplóját, de az inkább szakmai- művészi dokumentum): Ferencz Győző szerint ennek a tartózkodásnak az oka szintén a férje halálához köthető trauma.¹¹

¹¹ El kellett viselnie” – Ferencz Győző irodalomtörténész Gyarmati Fanni naplójáról, beszélgetőtárs: Urfi Péter, Magyar Narancs, 2014. 12. 04.
<http://magyarnarancs.hu/konyv/ferencz-gyozo-radnoti-naplo-gyarmati-fanni-92827>